

Per Fabæch Knudsen, Ruth Fredfeldt, Dorthe Bredesen Skøt, Henriette Riskær, Lone Thielke, Nette Nord og Dodo Astrup

Seks artikler om stammen og psykologi

Per Fabæch Knudsen, Ruth Fredfeldt, Dorthe Bredesen Skøt, Henriette Riskær, Lone Thielke, Nette Nord og Dodo Astrup:
Seks artikler om stammen

© Forfatterne og Dansk Videnscenter for Stammen 2003

Lay-out og tryk: dpuRepro

ISBN 87-90588-09-6 (EAN stregkode: 9788790588090)

Indhold

Per Fabæch Knudsen: Stammen – en introduktion

Ruth Fredfeldt og Dorthe Bredesen Skøt: At sige hvad jeg vil – når jeg vil...

Henriette Riskær: Hvor stammer du fra...?

Lone Thielke: Det er *ikke* synd for...

Nette Nord og "Jens": Stammen hos voksne

Dodo Astrup: Stammen som symptom

Forord

Stammen betragtes almindeligvis som et taleproblem, der derfor naturligt hører til indenfor det logopædiske felt. Men samtidig er det tydeligt, at stammen oftest er mere end blot en talefejl. Stammen kan også være et kommunikationsproblem, et psykologisk problem og/eller et egentligt socialt handicap.

Derfor er det også relevant at psykologer deltager i arbejdet med stammen først og fremmest sammen med talepædagoger, der har en bred viden og erfaringer med stammen, men også sammen med fysioterapeuter o.a.

Men ikke ret mange psykologer er – os bekendt – inddraget i arbejdet med stammen på PPR-kontorer og taleinstitutter rundt om i landet. Derfor – og for at få flere psykologer gjort interesseret – besluttede vi i arbejdsgruppen af psykologer, der arbejder med stammen, for et par år siden at informere om psykologers arbejde med stammen. Informationen blev givet i form af seks artikler, der blev bragt som en artikelserie i Psykolog Nyt i foråret 2000.

Artiklerne blev godt modtaget i fagkredse, og vi er flere gange blevet spurgt, om ikke artiklerne kunne samles i en publikation og genudgives – også så artiklerne kunne nå ud til en bredere kreds af interesserede.

Med den foreliggende pjese "*Seks artikler om stammen og psykologi*" har Dansk Videnscenter for Stammen efterkommet anmodningen om en genudgivelse af artiklerne. I den forbindelse vil vi takke redaktør Jørgen Carl fra Psykolog Nyt for tilladelse til og hjælp med at samle og genudgive artiklerne. Vi vil også takke Lisbeth Eugenie Christensen fordi vi har måtte bruge hendes originale illustrationer til artiklerne.

Samtidig med udgivelsen af denne pjese udgives "*Stammen – psykologisk set*", der er skrevet af Per Fabæch Knudsen og Dorthe Bredesen Skøt. Formålet med den er at præsentere forskellige psykologiske teorier om stammen, og på baggrund heraf beskrive forskellige personlighedspsykologiske, socialpsykologiske og sociale konsekvenser af stammen samt hvad psykologen kan bidrage med i behandling af stammen. De to pjecer supplerer hinanden.

København og Århus, januar 2003

Per Fabæch Knudsen, Ruth Fredfeldt, Dorthe Bredesen Skøt, Henriette Riskær, Lone Thielke, Nette Nord og Dodo Astrup.

Stammen – en introduktion

af Per Fabæch Knudsen, cand. psych., centerleder på Dansk Videnscenter for Stammen

Behandling af stammen er traditionelt et anliggende for talepædagoger og audiologopæder. Men stammen udvikler sig i mange tilfælde til også at være et psykologisk og socialt problem.

Stammen er en talelidelse, der karakteriseres ved et unormalt tids- og rytmemønster i talen (Preus, 1987). I de begyndende former er stammen ofte lette, løse stavelsesgentagelser, der udvikles til at blive mere spændte, hårde gentagelser, forlængelser af lyde og blokeringer. Med tiden bliver medbevægelser og – mere subtilt – angst og undgåelse af ord og situationer en del af stammemønstret. Man taler da om en ydre, hørbar stammen og en indre, skjult stammen. Den skjulte stammen kommer med tiden til at udgøre den største del af stammeproblemet.

Omkring 1 procent af befolkningen i den vestlige verden stammer. 4-5 procent af alle mennesker har stammet på et eller andet tidspunkt i deres liv, typisk i barneårene. Der er 4-5 gange så mange mænd som kvinder, der stammer. Hos børn er kønsfordelingen mindre skæv, og stort set lige mange drenge som piger begynder at stamme. Men flere piger holder forholdsvis tidligere op med at stamme igen.

Stammen begynder almindeligvis, dvs. i 95 procent af tilfældene, i 2-5-års alderen. Nogle få børn begynder at stamme ved skolestart eller i begyndelsen af puberteten. Hos nogle opstår den efter en forsinket talesprogsudvikling, medens andre begynder at stamme efter en tidlig og tilsyneladende ukompliceret talestart, ofte med et veludviklet ordforråd.

Man kender ikke årsagerne til stammen. Der er mange teorier, men nogen fastslået årsagsteori har man ikke. Det skyldes måske, at man ikke ved hvad stammen er. Man ved f.eks. ikke, om stammen er en videreudvikling af den normale ikke-flydende tale, som stort set alle børn har i større eller mindre omfang, eller om stammen kvalitativt er forskellig fra den normale ikke-flydende tale.

I dag hælder de fleste stammebehandlere til en eklektisk opfattelse af stammens årsager. Det vil sige, at man mener, der kan være flere forskellige faktorer (medfødte, psykologiske og sociale), der har betydning for stammens opståen og udvikling hos den enkelte, eller at forskellige mennesker stammer af forskellige årsager.

Behandling af stammen

I Danmark finder behandling af stammen hos børn og unge i den skolepligtige alder sted på de pædagogiske-psykologiske rådgivninger (PPR) i kommunerne. I nogle tilfælde kan børn og unge, der stammer, også modtage behandlingstilbud på taleinstituttet i amtet. Unge ud over den skolepligtige alder og voksne tilbydes behandling på amternes taleinstitutter eller kommunikationscentre.

Det er primært talepædagoger eller logopæder, der er involveret i stammebehandling. En talepædagog er typisk uddannet som lærer eller pædagog, inden han tager en overbygningssuddannelse på Danmarks Lærerhøjskole som speciallærer med talepædagogik som sit område. I de seneste 10-12 år er der også uddannet en del audiologopæder på Københavns Universitet. De har gennemgået en 4½-årig uddannelse som cand. phil., nogle har endvidere et bifag. Audiologopæder arbejder typisk på taleinstitutter, medens talepædagoger fra Danmarks Lærerhøjskole er ansat såvel på PPR-kontorer som på taleinstitutter/kommunikationscentre.

Den mest udbredte behandlingsform inden for stammeområdet i Danmark er 'non-avoidance'-behandling ('ikke-undgåelse'-behandling), eller på dansk "acceptbehandling". Non-avoidance-behandling kom til Danmark i 1950'erne. Metoden er udviklet af Bryng Bryngelson, Charles Van Riper, Wendell Johnson og andre stammebehandlere fra 1930'erne og fremefter. Metoden blev udviklet, fordi man var dybt utilfreds med de institutioner, hvorfra der blev udøvet klassisk øvelsesbehandling (taleundervisning, som havde flydende tale som mål), fordi man ikke var tilfreds med lægevidenskabens indsats på området, herunder psykiatriens, og fordi resultaterne af den begyndende stammeforskning kunne tyde på, at stammere var konstitutionelt forskellige fra ikke-stammere. En fjerde faktor var udviklingen af den mentalhygiejniske bevægelse i USA, der lagde vægt på selvforståelse og selvaccept (Preus, 1987).

Det grundlæggende princip i nonavoidance er, at den stammende skal 'gå lige på' og ikke undgå stammen. Det er selvfølgelig vanskeligt at ændre mange års adfærdsmåde og gøre det, man har forsøgt at undgå i alle årene, men det er simpelt hen substansen i non-avoidance-behandling. Arbejdet i behandlingen er bygget op over fem faser: motivation, identifikation, desensibilisering (hærdning), modifikation og stabilisering. Målet i behandlingen er ikke at fjerne stammen, men at opnå "flydende" stammen og en selv-accept af stammen. Non-avoidance-behandlingen er primært udviklet til behandling af voksne stammere. Men budskabet passer til alle aldre, og en del stammebehandlere har i tidens løb trukket behandlingsprincipperne ned til også at gælde behandling af skolebørn og – senere – førskolebørn.

I de senere år er der udviklet behandlingsmetoder rettet mod førskolebørn, der tager udgangspunkt i andre principper end non-avoidancebehandling, men som dog også har elementer heraf i sig. Mest kendt i Danmark er C. Woodruff Starkweather, der har været inspirator for mange danske talepædagoger/logopæder i løbet af de sidste ti års arbejde med udvikling af tilbud til de helt små børn og deres forældre. Starkweather arbejder efter 'Demands and Capacity-modellen', der siger, at stammen udvikles som følge af, at kravene til barnet er højere, end barnet på det givne tidspunkt magter at honorere, hvorfor der må arbejdes på såvel at nedsætte kravene til barnet som at opøve barnets færdigheder (Starkweather, Gottwald and Halfond, 1990). Arbejdet med stammen ifølge denne model kan være såvel direkte som indirekte arbejde med barnet i legesituationer, samtidig med at der ydes en intensiv rådgivning og vejledning af barnets voksne omgivelser.

Problemer i behandlingen

Der er forskellige problemer i stammebehandlingen i Danmark i dag.

Det væsentligste blandt fagfolk er, at der mangler viden om stammen og metoder, der kan afhjælpe stammen. Talepædagoger/logopæder har i deres uddannelse kun ganske få timer (15-20 timer) om stammen og behandling af stammen og oftest kun sparsom – om overhovedet nogen – praktisk erfaring, når de efter afslutningen af uddannelsen bliver ansat på et PPR-kontor eller et taleinstitut.

Det er ofte vanskeligt at få en større viden om og erfaring med stammen, fordi efteruddannelsesmulighederne og de økonomiske og tidsmæssige ressourcer inden for det logopædiske område er begrænset. Det er typisk sådan, at hver enkelt talepædagog/logopæd skal varetage mange forskellige tale-/sprogområder, og det vil som oftest være relativt sjældent, man får henvist et barn, der stammer, hvis man er ansat i en mindre kommune.

I det hele taget har den decentralisering af stammeområdet, der skete i forbindelse med udlægningen af særforsorgen i 1980, medført, at en mulig opbygning af ekspertise i behandlingssystemet er blevet vanskeliggjort. Små kontorer eller institutter med relativt få ansatte er yderst sårbare over for eventuelle fraflytninger af fagpersoner, der har opbygget en specialviden på stammeområdet.

Endelig er der også det problem, at der mangler psykologisk viden og erfaring i behandling af stammen.

Psykologisk problem

Stammen betragtes almindeligvis som værende et logopædisk problem. Men stammen er mere end blot en talelidelse – stammen udvikler sig i mange tilfælde til også at være et psykologisk og socialt problem.

Nogle eksempler:

I pjecen *At leve med stammen*, der er udgivet af Dansk Videnscenter for Stammen, siger en ung pige: "Jeg er meget bekymret for fremtiden. Jeg føler, at der kommer flere og flere svære situationer. Før følte jeg mig kun begrænset i klasseværelset, i dag synes jeg, det er over det hele. Jeg håber, at jeg ad åre bliver bedre til at fortælle folk, at jeg stammer, og at jeg kan holde op med et spille dette dobbeltliv. Men det bliver svært, og hvis jeg ikke opnår en større accept af min stammen, så ser min fremtid sort ud." (Christmann og Knudsen, 1998).

En anden yngre kvinde udtaler i samme pjeces: "Jeg lever med stammen i dag, men det er ikke noget lyserødt liv. Vi venter en lille, og jeg bekymrer mig meget over, om jeg vil kunne læse op for den lille. Stammen bestemmer over mit liv ..." (ibid.).

Somerset Maugham, den kendte engelske forfatter, stammede også. Han sagde engang: "Jeg har lidt mere, end jeg har været glad, meget mere. Hvis jeg kunne leve mit liv om, ville jeg sige: Aldrig igen. Jeg havde alt imod mig. Jeg havde denne stammen, som ødelagde alt for mig. Jeg er blevet leet ud, fordi jeg stammede." (Heese, 1973).

Citaterne beskriver ganske godt de store psykologiske problemer, man som stammer kan opleve. Oplevelsen af dette store, tunge problem, man har døjet med, siden man var gan-

ske lille, og som har haft så stor betydning for ens oplevelse af sig selv i mødet med andre, kan være svær at bære. For unge, der stammer, kan usikkerheden for fremtiden være stor, og tendensen til at begrænse sig selv på grund af stammen er overhængende, både i sociale relationer og ved valg af uddannelse og erhverv.

Ser man på det udefra, er det måske vanskeligt at forestille sig, at den forholdsvis lille, "ubetydelige" talefejl, som stammen i sine begyndelsesformer oftest er, kan udvikle sig til at blive et problem, der får så afgørende betydning for den enkelte persons udvikling og hele liv. Ikke desto mindre går det ofte sådan, og jeg skal i det følgende give nogle bud på, hvad det er for forhold, der fremmer denne udvikling.

Udvikling af stammen

Stammen opstår som nævnt tidligere typisk i to-fem-års alderen. I de fleste tilfælde holder barnet op med at stamme inden for nogle få måneder. I nogle tilfælde fortsætter stammen og udvikles til hårdere former. Man ved ikke, hvorfor nogle mennesker begynder at stamme – der er mange teorier, men ingen sikker viden. Til gengæld er der stort set enighed blandt stammeforskere om, at når stammen først er opstået, så udvikles den primært til de hårdere former som følge af omgivelsernes reaktioner på barnets stammen (Christmann og Knudsen, 1991).

Hvad er det så for reaktioner, det stammende barn møder?

Man kan dele reaktionerne op i kommunikationspres og interaktionsstress (Gregory, 1986). Kommunikationspres er det udtalte eller udtalte pres, der ligger i selve kommunikationen med andre: forventning eller krav om at tale uden stammen (der kommer til udtryk, når den voksne siger "start forfra", "tag det roligt", "slap af" ...), at sige tingene rigtigt, at tale hurtigt, svare præcist på spørgsmål. Interaktionsstress er faktorer eller forholdelsesmåder – igen udtalte såvel som udtalte – i den generelle interaktion imellem barnet og de voksne i familien og i barnets nære omgivelser i øvrigt. Det kan være faktorer som perfektionisme, en generel atmosfære af travlhed, for høje krav eller forventninger til barnet i forhold til dets evner på det givne tidspunkt, konflikter imellem forældrene, der forsøges holdt skjult, etc.

Omgivelsernes reaktioner påvirker det stammende barn og gør det svært for barnet at få tid og mulighed for at komme frem med det, det gerne vil sige, på dets egne betingelser, dvs. med de færdigheder, barnet har på det givne tidspunkt. Barnet oplever bevidst eller ubevidst, at det skal leve op til nogle krav og forventninger, som det ikke kan honorere – hvilket medfører en tilstand af usikkerhed, der påvirker barnets stammen, så den forværres.

En anden væsentlig faktor for udvikling af stammen er manglende viden om stammen blandt forældre, læger, pædagoger, lærere med flere. Når vi endelig "ved" noget om stammen, bygger denne "viden" på myter og fordomme, der sammen med tabugørelse af stammen er afgørende for, at stammen så ofte får lov til at udvikle sig i uheldig retning.

Et eksempel på en udbredt myte om stammen er, at stammen begynder efter et fald, hvor barnet har slået hovedet, eller efter en stor forskrækkelse. Dette er sædvanligvis ikke til-

fældet, selv om omverdensbetinget stress i nogle tilfælde måske kan være den udløsende faktor for stammen. En anden, måske endnu mere udbredt myte er, at stammen er nervøst betinget, forstået sådan, at stammen udvikles, fordi barnet er nervøst. Dette er ikke tilfældet! Intet tyder på, at børn, der begynder at stamme, personlighedsmæssigt er forskellige fra andre børn. På samme måde er forældre til børn, der stammer, generelt heller ikke personlighedsmæssigt eller adfærdsmæssigt forskellige fra forældre til børn, der ikke stammer.

De mange forskellige myter og fordomme er medvirkende årsag til, at stammen opfattes som noget skamfuldt af såvel de voksne i barnets omgivelser som af barnet eller den unge selv, der stammer. Stammen bliver dermed noget, der næsten for enhver pris skal undgås! Hvilket så igen medfører, at stammen bliver gjort til tabu, noget der skal skjules, noget vi ikke kan snakke om.

I denne cocktail af fortielse, undgåelse, tabuisering, fordomme, myter og uvidenhed vokser det lille barn op med en stammen, som det ikke har mulighed for at forholde sig til på en adækvat måde. Barnet udvikler i stedet en identitet som "stammer", en identitet, som barnet for alt i verden forsøger at skjule. Dermed bliver barnet og den unge selv en del af fortielserne og tabuiseringen og dermed også selv formidler af myter og fordomme.

Denne udvikling finder sted, hvis ikke der sættes ind med en kvalificeret indsats, som påvirker såvel barnets talesproglige og personlighedsmæssige udvikling som omgivelsernes reaktioner på barnet og den unge stammer. Og indsatsen skal være tidlig! Erfaringerne fra de seneste 10-20 år viser, at tidlig indsats er væsentlig, hvis en uheldig stammeudvikling skal forhindres.

Indsatsen skal være "bredspektret", dvs. indsatsen skal både tage form af vejledning, rådgivning og behandling over for de børn, unge og voksne, der har behov for det. Og den skal bestå af information om stammen rettet mod faggrupper, der i deres dagligdag har berøring med mennesker, der stammer: pædagoger, lærere, læger ... Den skal endvidere bestå i en fylldig information om stammen til den brede offentlighed. Endelig er det væsentligt, at indsatsen modsvarer behovet for behandling.

Det indebærer, at den psykologiske indsats vægtes højere, end den bliver gjort i dag.

Behov for psykologer

Som jeg ser det, er der i arbejdet med stammen behov for psykologer til:

- ♦ Supervision af talepædagoger/logopæder i deres arbejde med stammere og – hvis det er børn, der stammer – deres forældre og eventuelle andre omgivelser.
- ♦ Samarbejde med talepædagoger/logopæder i forbindelse med gruppebehandling og forældregrupper.
- ♦ Det direkte arbejde med stammere i de tilfælde, hvor det opleves som et behov.

Det er et stort ønske blandt såvel talepædagoger/logopæder som stammere og deres pårørende af få flere psykologer gjort interesseret i stammeområdet og få dem til at sætte sig

ind i stammeproblematikken, så kvalificeret stammefaglig psykologbistand ikke kun er for de få, der tilfældigvis har en dedikeret psykolog i nærheden.

I 'Arbejdsgruppen for psykologer, der arbejder med stammen' under Dansk Videnscenter for Stammen håber vi derfor, at psykologer i større omfang end i dag vil interessere sig for problematikken, så stammen psykologfagligt set vil blive betragtet som et vigtigt område at arbejde inden for. Det er også vores håb, at ledende psykologer på PPR-kontorer og ledelser på taleinstitutter/kommunikationscentre og dertil hørende politiske baglande vil forstå, at der er brug for psykologisk bistand i forbindelse med stammen, og afsætte de nødvendige ressourcer til formålet.

Litteratur

Christmann, Hermann og Knudsen, Per Fabæch (1991): Forebyggelse af stammen, Special-pædagogisk forlag, Herning.

Christmann, Hermann og Knudsen, Per Fabæch (1998): At leve med stammen, Dansk Videnscenter for Stammen, København.

Gregory, Hugo (1986): Stuttering: Differential Evaluation and Therapy, Pro-Ed, Austin, Texas

Heese, Gerhard (1973): Stammen, Borgens Forlag, København.

Preus, Alf (1987): Stammering og løpsk tale, Universitetsforlaget, Oslo.

Starkweather, C. Woodruff; Gottwald, Sheryl R. and Halfond, Murray M. (1990): Stuttering Prevention – a clinical method, Prentice Hall, New Jersey.

At sige hvad jeg vil – når jeg vil ...

af cand. psych. Ruth Fredfeldt og cand. psych., souschef Dorthe Bredesen Skøt, Psykologfunktionen i Københavns Amt

Psykolog funktionen i Københavns Amt indgår i de tværfaglige behandlingstilbud for børn, der stammer.

Traditionelt har stammebehandling i Danmark været et talepædagogisk arbejdsområde. Psykologer er først senere blevet tilknyttet feltet med et begrænset timeantal. Stammebehandlingen bygger derfor oftest på talepædagogerne teorier og erfaringer.

Få psykologer har forsøgt sig med en psykologisk teori om stammen. Den psykoanalytiske forståelse af stammen som en neurotisk lidelse har hængt ved længe. Behandling ud fra denne indfaldsvinkel af personer, der stammer, har haft varierende resultater og ingen større effekt på stammen. Aktuelt ved vi, at stammen er et mere komplekst fænomen, der består af både fysiske og psykiske elementer.

Denne artikels formål er at beskrive den psykologiske indfaldsvinkel til et problem, der stadig oftest i behandlingssystemet betragtes som en vanskelighed, der løses talepædagogisk. Man kan undre sig over, at det fortsat er sådan. Det er nu velkendt at selve det at stamme består både af de fysiologiske og neurologiske problemer i forbindelse med at producere tale, men også af de psykologiske og sociale reaktionsmåder, der udvikles hos den enkelte, når man har et problem, der vedrører kommunikation og kontakt med omverdenen.

Det er individuelt, hvordan stammen udvikler sig. Oftest er stammeproblemet sammensat af tre elementer:

1. Selve stammen, dvs. gentagelser af ord, lyde eller stavelser, forlængelser af lyde og taleblokeringer, der bevirker, at ordet presses frem.
2. Fyldeord (øh, altså, hvad er det nu det hedder...), tics og andre bevægelser – bl.a. blink med øjnene, grimasser, rødmen, klap på låret, undgåelse af øjenkontakt). Fyldord, tics og andre bevægelser gør umiddelbart talen mere flydende, men har kun en begrænset virketid – så skal de erstattes/suppleres af nye.
3. Psykologiske reaktioner og sociale konsekvenser (ringe selvtillid, generthed, ringe talelyst, tendens til isolation) som følge af at føle sig anderledes end andre og begrænset i kommunikationen.

Helhedssyn

Denne artikel skriver vi ud fra egne erfaringer. Vi arbejder i Psykologfunktionen i Københavns Amt. Her er det en af vores arbejdsopgaver at betjene Stammeafdelingen ved Talehøreinstituttet. Vi er involverede i stammebehandling i forhold til børn fra ca. 2½ til 16 år.

Da stammen er et sammensat problem har Københavns Amt valgt at tilbyde helhedsorienterede behandlingstilbud. Helhedssynet får den betydning, at forældre og andre familiedlemmer, institutionspersonale og skolelærere inddrages i det tilbud, der gives barnet.

Det konkrete arbejde med behandlingen af børnene og netværket omkring dem er inspireret af den amerikanske stammebehandler C. Woodruff Starkweather. Ud fra hans synsvinkel er formålet, at undervisningen af småbørn sker med udgangspunkt i en indirekte påvirkning af barnet gennem forældre og nære voksne. Derfor tages forældrenes holdning til stammen op, så de kan blive bedre i stand til at støtte deres barn såvel følelsesmæssigt som personlighedsmæssigt. Endvidere trænes forældrene i at tale med deres børn efter "den gode talemodel".

Der trænes således i at tale med et langsomt taletempo, enkle korte sætninger i nutid, brug af enkle ord, tøven eller "småbørnsstammen" og i at fastholde en naturlig øjenkontakt. Endvidere arbejdes der med ikke at stresse barnet med for mange spørgsmål. Udgangspunktet for den gode talemodel er Starkweathers ideer om krav og kapacitet – at de sproglige krav til barnet skal passe til barnets aktuelle sproglige formåen.

I praksis udmønter Starkweathers ideer sig ved direkte vejledning af og feedback på forældrenes samvær med barnet i forskellige legesituationer. Der benyttes video- optagelser for at demonstrere, hvordan forældrenes tale påvirker barnet.

Desuden tilknyttes forældrene en forældregruppe, hvor der arbejdes med information om og holdninger til stammen, forældrenes egne følelsesmæssige reaktioner, hvordan forældrene bedst støtter barnet i lige præcis deres familie.

Ud over den direkte undervisning af forældrene tilbydes institutionspersonale og nære pårørende kortere kurser, hvori indgår viden om stammen og den gode talemodel.

Stammegrupper for børn

Med de mindre børn arbejdes der *indirekte* med stammen gennem påvirkning af netværket, medens der med de større børn arbejdes mere *direkte* med børnene selv.

I forhold til selve deres stammen er udgangspunktet en metode, der kaldes non-avoidance ('ikke undgåelse') formuleret af den amerikanske stammebehandler og forsker Charles van Riper. Her arbejdes direkte med at mindske børnenes taleangst og deres undgåelse af at stamme. Samtidig bliver det forsøgt at mindske talevanskelighederne ved gradvis at modificere stammen, dvs. lære at stamme på en blødere måde. Målet er ikke, at stammen forsvinder, men at få en lettere og blødere stammen.

Stammen svinger ofte mellem dårlige og gode perioder, uden at der altid kan gives forklaringer på disse udsving. Derfor er en del af metoden også, at selv om personen, der stammer, er inde i en god periode, arbejdes der aktivt med stammen, fordi angsten for at få en dårlig periode "hænger over" de gode perioder. For stammeren bliver målet med behandlingen: "At sige det jeg vil – når jeg vil".

Metoden indebærer ud over konkret viden om stammen, en præcis identificering af hver enkelt persons stammen, fyldeord, tics og andre bevægelser. Både personen, der stammer, og behandleren har indsigt i, hvordan stammen konkret udmønter sig, og i hvilke situationer stammen forekommer. Hertil kommer en analyse af de psykologiske og sociale konsekvenser for den enkelte. Disse forsøges behandlet ved forskellige opgaver, der har til formål at hærde personen, der stammer, så han får sagt det, han vil, når han vil – og ikke hæmmes af taleangst i bestemte situationer.

Endelig arbejdes også med selve stammen f.eks. hvor personen skal ændre sin måde at stamme på fra mange blokeringer til at kunne opløse disse. I praksis udmønter behandlingen sig i gruppeundervisning, hvor børnene oplever at være sammen med andre børn, der også stammer. I gruppen udvikles en naturlighed i forhold til at snakke om sin stammen. Næste trin er, at børnene påtager sig, at stammen er en del af deres identitet. Dette gøres f.eks. ved at børnene giver deres kammerater faktuel viden om stammen og ved at fortælle dem, hvordan man bedst muligt støtter en person, der stammer: ikke afbryde, ikke gøre sætningen færdig for den, der stammer, bevare øjenkontakten og i det hele taget give den tid, der skal til for at få tingene sagt.

De ældste børn og unge arbejder mere direkte med selve stammen, tics og andre bevægelser. Stammen identificeres, og der arbejdes med at bløde den op og bearbejde de fyldeord og tics, den unge har udviklet. Der arbejdes videre med de psykologiske og sociale konsekvenser, som stammen giver de unge mennesker, ved at give dem praktiske opgaver med udgangspunkt i de situationer, de selv har været med til at formulere som svære. Det kan være telefonopkald, oplæg i skole og i sammenhænge, hvor der skal præsteres noget etc. Det er vigtigt her at fastholde, at teenagealderen og puberteten altid er en følsom alder – også for unge, der ikke stammer.

Korrekt visiterede?

De mere almene psykologiske problemstillinger i arbejdet med børn, der stammer, omhandler forældrearbejdet. I forældregrupperne tager man de almene opdragelsesmæssige problemer op, der opstår ved, at familien har et barn, der stammer. Forældre, der er bekymrede for deres børns udvikling, kommer nemt til at overbeskytte i stedet for at stille alderssvarende krav, og derved bliver børnenes stammen ofte et mere omfattende problem end lige selve stammen. Børnenes følelsesmæssige reaktioner bliver tit drøftet i forældregrupperne. Børn, der stammer, kommer ofte i situationer, hvor de bliver kede af det eller vrede. Det kan forældrene ikke forhindre, men de kan vise børnene, at følelserne ikke er forbudte eller farlige. Hvis børnene får lov til at have følelserne og de voksne kan rumme dem, kan der måske arbejdes med mere hensigtsmæssige måder at vise følelserne på.

Også i arbejdet med skolebørnene, der stammer, opstår almenpsykologiske problemstillinger i forhold til identitet og selvfølelse. Her arbejdes jeg-støttende, og børnene støttes i at turde være sig selv på godt og ondt.

Mere specifikt er det i nogle tilfælde psykologernes opgave at vurdere, om børnene er korrekt visiterede til stammeafdelingen. Stammen kan forekomme i alle familier, i alle sociale lag – derfor kan det ind imellem være relevant at prioritere mængden af problemer, hvor af

ét kan være stammen. At arbejde ud fra ovenstående metoder kræver indsigt og motivation hos forældrene samt en parathed til at ændre på nogle forhold – ikke alle familier har overskud til dette.

Der kan være børn, der ud over at stamme har andre organiske eller psykiske vanskeligheder, f.eks. indlæringsproblemer, opmærksomhedsvanskeligheder eller adfærdsproblemer, som kræver nærmere udredning ved andre instanser. Selv tilbyder vi rådgivning og vejledningsforløb til forældre i forhold til specifikke vanskeligheder hos barnet: enuresis, temperamentsproblemer og højt aktivitetsniveau. Hvis vi vurderer, at der er brug for nærmere udredning og terapeutisk behandling, henviser vi til andre instanser på grund af manglende ressourcer.

Tværfagligt samarbejde

Helhedssynet på barnet og på stammen som en kompleks problemstilling betyder, at der arbejdes tværfagligt i stammeafdelingen. Talepædagoger, fysioterapeuter og psykologer bidrager hver med deres synsvinkel. I nogle sammenhænge arbejder hver faggruppe for sig, og i andre udføres behandlingen i fællesskab. Da stammen som udgangspunkt stadig væk opfattes som et talepædagogisk problem, er talepædagogerne krumtapperne i alle behandlingstilbud.

Vi vil godt her understrege betydningen og nødvendigheden af det tværfaglige samarbejde, men også understrege nogle af de vanskeligheder, der kan være forbundet med det.

Tværfagligt samarbejde er optimalt i forhold til en så kompleks problemstilling som stammen. Når vi arbejder tværfagligt, har vi mulighed for at komme rundt om hele stammeproblematikken. Fysioterapeuternes arbejdsområde er nemmere at afgrænse, når der arbejdes med motoriske udfoldelser, træning i at aflæse kropssprog samt bevidstgørelse om kropssprog og holdning. Det er sværere at afgrænse psykologernes og talepædagogernes arbejdsområder. Det giver ind imellem problemer i det daglige arbejde – ikke mindst, når der er udmålt langt færre ressourcer til psykologerne end til talepædagogerne. Derfor sker der ofte det, at vi hver især oplever at udføre den anden faggruppes arbejde, fordi timing er en kunst og problemer nu engang opstår eller bliver formuleret, når muligheden er der, og ikke altid når psykologen eller talepædagogen er til stede.

Tværfagligt arbejde kræver høj bevidsthed om egen faglighed og indsigt i andres – og tid. Tidsfaktoren er faktisk den, der gennem tiderne har givet os flest vanskeligheder. Vi har forsøgt forskellige løsningsmodeller, f.eks. at skille tingene ad, så talepædagogerne stod for første del af et forløb, og psykologerne efterfølgende tog over. Dette gav i længden en kunstig opdeling.

Vi har nu forsøgt at tage konsekvensen af de forskelligt udmålte ressourcer ved at prioritere nogle tilbud, hvor psykologen deltager i planlægning, gennemførelse og opfølgning af undervisningstilbuddet. Psykologen er med andre ord med hele vejen. Det er i øjeblikket forældre/barn-kurser for de helt små stammebørn, og kurset for de unge, der står for at skulle indstille sig på et voksenliv som stammere.

Det er blevet klart for os, at hvis helhedssynet skal tilgodeses, skal det være naturligt og realistisk både for klienter og behandlere. Derudover skal der i det tilbud, der gives, også være sammenhæng mellem de forskellige faggruppers forskellige synsvinkler.

Litteratur

Alm, Per: "Stammen. Om stammens årsager og behandling", Gyldendal, 1997.

Starkweather, C.W. et al.: "Stuttering Prevention – a clinical method", Prentice Hall, 1990.

Van Riper, Charles: "The Nature of Stuttering", Prentice Hall, 1982.

Hvor stammer du fra ...

af cand. psych. afdelingsleder Henriette Riskær, Taleinstituttet i Århus

Erfaringer fra det psykologiske arbejde med unge skoleelever, der stammer. Om usikkerhed, blokeringer og mindreværd – og om et kursus, der gør noget ved problemerne.

Gennem flere års ansættelse på Taleinstituttet, Århus, har jeg arbejdet tværfagligt og opbygget erfaring med forskellige kursustilbud til børn, unge og voksne, der stammer. Karakteristisk for de børn og unge, der kommer på de lange kurser, er, at de er svært belastet af deres stammen. Stammen er fuldt udviklet, dvs. den er hård med blokeringer. Ofte maskeer børnene deres stammen ved at tale i "telegramstil", bruge fyldteord eller omskrive sætninger. Deres adfærd og sociale kontakt er præget af stammen og taleangst.

Behandlingstilbuddet for skolebørn i alderen 12-17 år er et kursus, der varer otte uger for ti elever. De unge bor på Taleinstituttet og er hjemme i weekenderne. De modtager stamme- og skolefagsundervisning i en gruppe på fem elever.

I fritiden støttes elevernes sociale kompetence ved aktiviteter og erfaringer med kammeratskaber i en gruppesammenhæng.

Eleverne får gruppeopdelt en time om ugen hos en fysioterapeut samt en ugentlig time hos en psykolog. Når det vurderes relevant, kan eleverne også få individuel fysioterapi og individuelle psykologsamtaler. Der er indlagt forældrekursus og vejledning til elevernes talepædagoger og lærere i hjemkommunen.

Målet med stammekurset er at give børnene en øget indsigt i deres egen stammen og en viden om stammen generelt. Lette dem i forståelsen af egen kommunikationssituation, øge deres kommunikative strategier samt give dem en større indsigt i deres personlige og sociale kompetence.

Det tværfaglige arbejde med børnene på kurset gør det muligt ikke kun at arbejde med stammen som et isoleret taleproblem, men også at arbejde med den emotionelle og følelsesmæssige sårbarhed, der følger med det at stamme. 'Tværfagligt' betyder her, at de forskellige faggrupper arbejder med de samme overordnede mål i forhold til børnene, men med forskellig faglig forståelse samt forskellige metoder og med indbyrdes viden om hinandens faglighed.

Helhedssyn

I vort arbejde med børn, der stammer, tager vi udgangspunkt i et helhedssyn. Vi beskæftiger os ikke kun med stammen som et isoleret taleproblem, men ser også på, hvordan stammen udvikler emotionel sårbarhed. En sårbarhed, der kommer til udtryk i den unges kontakt med andre mennesker, det være sig i familien eller blandt kammeraterne.

Vi arbejder ud fra den opfattelse, at vi ikke kender årsagen til stammen, men vi antager dog, at der er en biologisk/organisk disponering. Andre udgangspunkter er: At familier med et barn, der stammer, er forskellige (ingen opdragelsesmetoder forklarer stammen). At forældrene håndterer barnets stammen mere eller mindre hensigtsmæssigt. At vi ser på samspillet mellem det enkelte barns ressourcer – biologiske som emotionelle – og barnets sociale miljø. At stammen påvirker individets personlighedsudvikling, selvværd og identitet og omvendt. Og at forældre til børn, der stammer, såvel som alle andre forældre er medansvarlige for deres barns personlighedsmæssige udvikling.

I teamet arbejder vi med at få en forståelse af det enkelte barns ressourcer og vanskeligheder. Her analyserer vi, hvad er alment i et barns udvikling, hvad er stammen (den stammen, der høres, undgåelser), hvad er specifikt for dette barn (udviklingsforsinkelse, ordblindhed, skilsmisse, dødsfald), hvad er dette barns ressourcer, og hvad barnet selv oplever, det er god til – talemæssigt, fagligt og socialt.

Reaktioner hos forældre

Oftest er der meget stærke følelser af bekymring, sorg og vrede til stede, når forældre erfarer, at deres barn stammer. Mange kan have svært ved at give udtryk for disse følelser eller få lov til det. Familie, venner og måske professionelle har de første par år forsøgt at gøre situationen normal ved at trøste. Trøst som for eksempel: "Du skal se, det vokser han nok fra, når han bliver større" eller "han tænker hurtigere, end han taler". En trøst, der gør, at det kan blive svært, ja næsten forbudt for forældre at vise følelser som bekymring og sorg.

Vores erfaringer er, at forældre til et barn, der stammer, gennemgående gør sig mange overvejelser og tanker om, hvad stammen betyder for barnet og familiedynamikken. De er meget motiverede for at få viden og metoder til at støtte deres barns udvikling og selvværd.

Når man erfarer, at ens barn stammer, er der reelt grund til mange overvejelser; tanker om, hvordan barnet vil klare sig i skolen i forhold til kammerater og senere i livet i forhold til jobmuligheder.

Der rejser sig spørgsmål som: "Er der noget, vi som forældre har gjort forkert i vores opdragelse?" og "Hvad kan vi gøre for at støtte barnet?". Spørgsmål, som er væsentlige, og som forældre har brug for at tale med professionelle og andre forældre om.

Er der i forvejen stammen i familien, kan det give yderligere skyld over, at man har bragt et problem videre til sit barn. Skyldfølelse kan sjældent bruges konstruktivt. Det er vigtigt at få vendt forældrenes egne erfaringer med stammen til noget positivt.

Der åbner sig muligheder for at støtte barnet, idet forældre, der stammer, kender de problemstillinger, der følger med stammen. De kan være modeller for, at det er muligt at få et imindeligt familieliv og arbejde, selvom man stammer. Et barn, hvis forældre stammer, giver ofte udtryk for, at stammen er noget almindeligt, og de oplever en lettelse ved ikke at være den eneste i familien, der har det problem.

Personlighedstræk

Det er et åbent spørgsmål, hvordan personlighedstræk påvirker stammen og omvendt, og hvordan stammen påvirker personlighedstræk. Der er lavet meget lidt psykologisk forskning om dette emne. Sammenlignes en gruppe af børn, der stammer, med en gruppe børn, der ikke stammer, viser det sig, at visse træk er mere fremtrædende hos børn, der stammer. Nogle af disse træk kendes også fra andre handicapgrupper.

Børn, der stammer karakteriseres ofte af, at de har lavt selvværd, en følsomhed grænsende til det sårbare og er generte, tilbageholdende, lydige og artige. Desuden af, at de er til bekymring for deres forældre, at de ikke lever op til forældrenes og deres egne forventninger om at tale flydende og af angst for at lave fejl – dvs. perfektionisme.

Disse personlighedstræk præger barnet og dets selvværd. Stammen kan give en adfærd, der er præget af undgåelser i konkrete situationer. Selvværdet vokser, når barnet fornemmer, at det er ok, selv om det stammer. Jo mere det tør være sig selv bekendt, desto stærkere og sundere bliver det. På stammekurset støttes barnet i at anerkende sig selv med sin stammen.

Den unge

Hvad tænker og føler en ung, der stammer? Nogle unge er gode til at give udtryk for, hvad der sker inde i dem, når de stammer, andre har sværere ved det. Ud fra samtaler med børn og unge, der stammer, er det min erfaring, at de gør sig mange tanker om deres stammen:

“Min stammen er træls.” “Jeg bliver flov.” “Det er pinligt, når jeg stammer.” “Hvorfor lige mig?” “Hvad mon de andre tænker om mig?” “Ville jeg have flere venner og klare mig bedre i skolen, hvis jeg ikke stammede?”. Og som en dreng udtrykte det: “Jeg tror, de andre børn synes, jeg ikke skal være i klassen, når jeg stammer, måske smitter det”.

Nogle ganske naturlige overvejelser og følelser at have, når man stammer.

En vigtig opgave for forældre er, at de kan holde ud at høre, at den unge har disse spørgsmål og tanker. Det at stamme må ikke blive forklaringen, undskyldningen for alle de vanskeligheder, den unge i øvrigt kan støde på i livet. Nogle unge har den forestilling, at de ikke ville have problemer overhovedet, hvis de ikke stammede.

Nogle af de unge, vi får kontakt med på Taleinstituttet, oplever et stort dyk i puberteten. Det er vigtigt ikke kun at forklare det, som et alment aldersproblem. Det er ikke kun et problem, der er forbundet med det at være 12, 14 eller 16 år. Det er en livsperiode, hvor man generelt, uanset om man stammer eller ej, er mere sårbar og usikker på, hvem man er, hvad man vil, og hvilke muligheder man har. Den unge bliver bevidst og sårbar over for, hvordan andre mennesker opfatter ham. Den unge bliver optaget af sit udseende, måden man taler på, har kontakt og kommunikerer med andre på, ikke mindst det andet køn. Dette er med til at gøre den unge stammende mere sårbar i den periode.

Mange af de unge, jeg taler med, er gode til at give udtryk for, hvordan de oplever at have haft belastende oplevelser med deres stammen i skolen. Flere af dem har oplevet at blive drillet eller blive udelukket fra fællesskabet på grund af stammen.

Et typisk drillespørgsmål er: "Hvor stammer du fra?". I skolen er det sjældent, at drillerierne kommer fra klassekammeraterne. Drillerier optræder hyppigere fra andre jævnaldrende og ældre.

Stammen forhindrer de unge stammere i at vise, hvem de er, og hvad de egentlig kan. Som en sagde til mig: "Der er Karen, og så er der Stamme-Karen, og det er to forskellige personer".

Stammeundgåelserne og kampen mod stammen bevirker ofte, at de unge har meget svært ved at kommunikere. Nogle vælger at isolere sig og trække sig fra sociale sammenhænge ud fra forestillingen om, at de vil blive afvist på grund af stammen. Det er psykisk mindre belastende selv at afvise, frem for selv at blive afvist. Dette medfører en ensomhedsfølelse og en følelse af at være anderledes, der igen er med til at præge den unges identitet. Det at sidde hårdt fast i sin stammen opleves meget angstfyldt og giver en følelse af nederlag, der ofte er forbundet med skam over ikke at være god nok. Mange, der stammer, oplever også skyldfølelse over at påføre andre ubehag ved, at de skal høre på deres stammen.

Psykologfunktionen

Mit arbejde kan opdeles i:

- A. Direkte kontakt med børnene: individuelle samtaler, gruppesamtaler, psykologisk undersøgelse.
- B. Indirekte arbejde med børnene: tværfaglige drøftelser i teamet.
- C. Forældrearbejde: forældrekursus – undervisning og bearbejdning af forældrenes oplevelser med at have et barn, der stammer, forældresamtaler med eller uden den unge – alt efter, hvad der er relevant og hensigtsmæssigt.
- D. Vejledning/rådgivning: ekstern vejledning til talepædagoger, lærere og andre relevante fagpersoner.

Alle eleverne får tilbudt tre-fire samtaler i en gruppe. Eleverne er medbestemmende om, hvad vi skal tale om. Som oftest handler temaerne om kammeratskab i hjemskolen og på Taleinstituttet, forholdet til det andet køn, forholdet til lærere, forældre og søskende samt selvværd eller mangel på samme.

Med udgangspunkt i elevernes egne erfaringer forsøger vi i fællesskab at almengøre deres erfaringer samt at udvide fokus til mere end stammen. Et andet mål kan være at støtte den enkelte elev i at blive bedre til at formulere og dele følelsesmæssigt svære oplevelser samt få en øget bevidsthed om de handlemuligheder, han har i kontakten med andre mennesker.

Metodemæssigt er jeg i disse samtaler mest inspireret af den systemiske tankegang. Ofte har jeg brugt de andre elever som reflekterende team. Når en elev fortæller om en konkret

hændelse, kan jeg for eksempel lave hypoteser med de andre elever om, "hvilke tanker de får, når de hører beretningen, og hvilke alternative handlemuligheder de ser?"

De fælles refleksioner giver den enkelte bedre forståelse og accept af egne og almene reaktioner og følelser, de har.

Individuelle samtaler

Hvis eleven er motiveret og teamet vurderer, at han kan få udbytte af individuelle samtaler, tilbydes det. På et hold af ti elever vil det som oftest dreje sig om tre-fire elever. Et samtaleforløb er i denne sammenhæng fem-seks samtaler.

Et psykologisk samtaleforløb begynder ofte med en afklaring af forventninger til samtalerne, og det formuleres tydeligt, at man ikke kan blive stammefri af psykologsamtaler, men at man kan arbejde hen mod en større indsigt i de følelser og tanker, der kan være med til at fastholde et lavt selvværd og begrænse sin udfoldelse. At man ikke kun oplever sig som stammer, men som en, der stammer og i øvrigt kan en masse.

I de individuelle samtaler, jeg har med unge, flyttes fokus fra stammen til hele personen. Da de unge kun er hos os i otte uger, kan der kun blive tale om et kort samtaleforløb. Dette betyder, at jeg de senere år er blevet mere inspireret af kognitiv korttidsterapi, der ligger tæt på metodikken i stammeundervisningen. Tankegangen i den kognitive metode med at ændre de automatiske negative tanker og forestillinger, personen gør sig i en konkret situation, til alternative tanker, er meget befordrende og åbner for nye handlestrategier.

Af centrale temaer i et samtaleforløb kan jeg nævne: Angsten for at stamme/ præstationsangst. Skamfølelse over stammen. Skyldfølelse over stammen. Relationer til kammerater og det andet køn. Problemstillinger knyttet til skolegangen – fremtiden. Relationer til forældre/søskende.

Noget om Peter

Peter har været tre gange på otte ugers stammekursus i årene 1997-1999. Efter de to første kurser bliver han beskrevet som en dreng "med en hård stammen, der fylder meget i hans liv, og som af og til forhindrer ham i at tale. Han har et rimeligt selvværd, han er nænsom, glad og vellidt af kammeraterne".

På det sidste kursus er han 14½ år gammel og er kommet i puberteten. Hans stammen er blevet hårdere og forhindrer ham nu i at sige noget spontant i timerne og til dels i fritiden. Hans selvværd er dalet voldsomt. Han er i stigende grad begyndt at trække sig fra kammerater og vælger helst en aktivitet for sig selv, f.eks. computer eller guitar, eller opsøger en voksensamtale. Han fremtræder venlig, imødekommende og trist. Hans forældre er tiltagende bekymrede, da han isolerer sig mere og mere og ikke vil tale med dem om sine problemer.

På kurset blev der i stammeundervisningen arbejdet med hans hårde blokeringer og med stammeangsten. Blandt andet ønskede han selv at arbejde med brugen af forlængelser.

På elevhjemmet ønskede han at øve sig i at tro på egne beslutninger og være mere med i aktiviteter med kammeraterne.

Peter fik tilbudt et kort samtaleforløb hos mig. I fællesskab aftalte vi at arbejde med følgende: Årsagen til, at han er så bange for at lade andre høre sin stamme. Hvorfor han føler sig trist og afvist af kammeraterne. Hans usikkerhed over for at kontakte piger, der ikke kender ham i forvejen. Hans skoletræthed og ønske om fremtidig uddannelse. Altså store, væsentlige temaer, som selvfølgelig ikke kan bearbejdes dybt på seks samtaler.

Først og fremmest var det en stor lettelse og glæde for ham at få sat ord på nogle af sine svære følelser og tanker. Noget, som hurtigt kunne registreres såvel i stammeundervisningen som på elevhjemmet. Han blev mere åben og kunne give udtryk for, når noget gik ham på.

Peter var meget motiveret før samtalerne og var i stand til at reflektere over sine egne tanker og handlingsstrategier, hvorfor jeg valgte at arbejde kognitivt med de forestillinger og tanker, han gjorde sig om andre menneskers reaktion på hans stamme. Som f.eks.: De andre synes, det er dumt, det jeg siger. De synes, jeg er en spasser. De tror, jeg er nervøs, og at mine forældre ikke behandler mig ordentligt, og det er derfor, jeg stammer.

En anden forestilling, han havde, var: Hvis kammeraterne ikke lige lytter til mig med 100 procents opmærksomhed, er det, fordi de ikke vil være sammen med mig. Piger vil ikke være kærester med en, der stammer.

Peter tolkede sine kammeraters reaktioner på det, han sagde, med dette udgangspunkt. I fællesskab reflekterede vi over, om der kunne være andre måder at tænke om omgivelsernes reaktioner på, og hvilke beviser han havde for, at hans forestillinger/tanker var rigtige. I stedet for at tænke, at han var dum, kunne kammeraterne måske tænke: At det var svært for ham at give udtryk for sine synspunkter på grund af stamme. At han var født med stamme, og det var synd for ham. At de ikke vidste, hvordan de skulle forholde sig, når han stammede. At det var ærgerligt, at han sagde så lidt, da det var nogle gode synspunkter, han havde. At piger godt kunne lide ham.

Peter blev opmærksom på, at han havde fejlfortolket kammeraternes utålmodighed og usikkerhed over for ham som afvisning. Måske havde en anden været ved at sige noget, og de havde ikke lagt mærke til, at han var i gang med at sige noget.

Han fik en forståelse af, at han ud fra en piges afvisning generaliserede, at alle piger ville afvise ham på grund af stamme. Reelt havde han ingen beviser for, at kammeraterne trak sig fra ham – afviste ham. Han blev opmærksom på, at han selv trak sig fra fællesskabet, og at det ikke var de andre, der trak sig fra ham. Han blev i stand til at fokusere på nogle gode oplevelser sammen med andre og som noget meget vigtigt, hvad han selv havde bidraget med i den sammenhæng.

For Peter var det en stor lettelse og overraskelse at producere alternative tanker om de andres reaktioner på hans stamme. Han blev bevidst om, at hans egen måde at møde kammeraterne på var meget forskellig – alt afhængig af de tanker og forestillinger, han

gjorde sig. Det at ændre fastlåste tanker og forestillinger åbnede nye handlemuligheder for ham.

Tværfaglighed

Det lyder nemt, men det er vigtigt at være opmærksom på, at det kan være en lang og svær proces for en person at slippe de fastlåste tanker og forestillinger, man har om sig selv. Endvidere bør man også være opmærksom på, at der kan være tale om reelle afvisninger fra kammeraternes side. I så fald bearbejdes dette med eleven.

Mine erfaringer er, at mange unge hårdt belastede stammere laver mange fejlfortolkninger, generaliseringer og dikotom tænkning af kammeraters reaktion på deres stammen.

Når Peter i et relativt kort samtaleforløb formår at bearbejde sine følelser, slippe nogle af sine fastlåste forestillinger og tør begynde at eksperimentere med nye handlingsstrategier i forhold til andre mennesker, skal det ses i sammenhæng med tværfagligheden og rammerne for et otteugers stammekursus. Tværfagligheden betyder, at Peter såvel i stammeundervisningen som i fritiden og i samtalerne hos mig arbejder med de samme temaer, hvilket gjorde det muligt, at gøre hans stammen lettere, øge hans selvtilid og give ham mod til at etablere og fastholde kontakt til jævnaldrende.

Men de psykologiske problemer, der opleves ved at stamme, klares ikke én gang for alle. Der vil løbende – uanset alder – opstå situationer, som det kan være væsentligt at arbejde med psykologisk.

Litteratur

Hansen, J.: Identitet og integritet. Psykologisk set, nr. 27, 1997.

Hansen, D.: Stammen. Edelhøjforlaget, 1986.

Nord, L.: Læbe-ganespalte. Psykologisk set, 1995.

"Søskende til handicappede". Oplæg, 1995.

Poulsen, A.: Børns udvikling. Gyldendal, 1995.

Ronen, T.: Børn kan også tænke. Kognitiv udviklingsterapi med børn, Dansk psykologisk Forlag, 1999.

Rudbeck, K. Møller-Nielsen: Den usynlige rygsæk. Om unge og selvværd. Kroghs Forlag, 1998.

Det er *ikke* synd for ...

af cand.psych. Lone Thielke, Taleinstituttet i Århus

Børn, der stammer, kan komme på kursus. Sammen med forældrene, der ofte trænger til at lære, at deres børn har ressourcer – og ikke kun et handicap.

I tre år har jeg været med i det tværfaglige team på Taleinstituttet i Århus, der udbyder kurser for børn og unge, der stammer, og for deres forældre. Teamet består af talepædagoger, psykologer, socialpædagoger og fysioterapeut.

Som en del af samtlige kurser er der indbefattet et tilbud om undervisning og vejledning af barnets lærere, pædagoger og talepædagog og eventuel psykolog fra barnets hjemkommune.

Det bliver ofte påpeget af PPR, hvor relativt få fagpersoner – specielt lærere og pædagoger, men også psykologer – der ved noget om stammen.

Der er selvfølgelig flere åbenbare grunde til, at det er sådan: Der er en udbredt forståelse af stammen som udelukkende et talehandicap og dermed logopædernes område. Desuden er stammen et mere eller mindre skjult handicap, da mennesker, som stammer, ofte camouflerer deres talehandicap på forskellig måde eller undlader at sige noget i sammenhænge, hvor det er ukendt, at de stammer.

Der er gennem de senere år skabt en tradition for at arbejde tværfagligt inden for forskellige pædagogiske og sundhedsvidenskabelige fagdiscipliner. Samtidigt er det inden for samme fagområder en selvfølge at inddrage familien og andre netværkspersoner, hvis et familiemedlem har nogle særlige behov. Der er en voksende forståelse i befolkningen for vigtigheden af i større omfang end tidligere selv at være en aktiv medspiller i omgangen med professionelle. Ikke kun for at vælge til og fra i forhold til tilbud, men også fordi de selv er en vigtig faktor i at støtte en udvikling eller for at hindre „tilbagefald“.

Forældre til børn, der stammer, udtrykker alle et ønske om viden om stammen og vejledning, om hvad de som forældre skal gøre. I første omgang er det måske ønsket om, at de kan få stammen til helt at forsvinde. I anden omgang – og i takt med mere viden – ønsket om at hjælpe barnet med at leve og udvikle sig med stammen.

Tiden er løbet fra det, der er mange talepædagogers arbejdsbetingelser i kommunerne: 20 minutters seance til barnet alene hos talepædagogen med tilbagemeldinger til forældrene to gange om året. Forældre ønsker i dag at tage et medansvar for deres barns udvikling, også når der er særlige behov.

Stammen er på mange måder ikke så forskellig fra andre former for handicap. Stammen udvikler sig i samspil med omgivelserne og den „udrustning“ barnet har med sig i rygsækken fra fødslen. Stammen er ikke bare en særlig måde at tale på, men påvirker barnets måde at kommunikere på i sværere eller lettere grad, afhængig af hvor hård dets stammen er.

Alle områder af barnets liv kan påvirkes: Samspelet i familien og forholdet til kammeraterne. Modet til at tage initiativer i forhold til nye sociale kontakter og andre udfordringer. Barnets valg af uddannelse senere i livet kan være begrænset af stammen.

Det kan siges kort; Når barnets kommunikative evne er ramt, påvirkes barnets udvikling generelt. Derfor giver det mening at arbejde tværfagligt med stammen. Først og fremmest for at forebygge at det lille barns stammen skal udvikle sig til psykosociale vanskeligheder. Dernæst i indsatsen overfor større børn, der er kommet ind i en udvikling, der begrænser deres livsudfoldelse.

Rammerne

Blandt de kurser, Taleinstituttet udbyder, er et ugekursus for småbørn, der stammer (3-7 år), og for deres forældre. Med kurset vil vi forebygge og yde en tidlig indirekte indsats over for småbørn, der stammer, hvilket sker gennem undervisning og vejledning af forældre og fagpersoner i barnets institution og skole. Hovedvægten i følgende beskrivelse er den psykologfaglige vinkel og dermed først og fremmest den del af kurset, hvor psykologen medvirker.

Forældre og ti børn bor sammen på Taleinstituttet i de fire døgn, kurset varer for dem. Femtedagen inviteres PPR, lærere og pædagoger ind til et opfølgingskursus bestående af formidling af viden om stammen samt vejledning omkring det enkelte barn. Forældre og børn bliver undervist hver for sig og nogle gange sammen. Forældre bliver undervist af talepædagog og psykolog. Undervisningen består af en vekselvirkning af oplæg, øvelser og erfaringsudveksling samt en opsamling den sidste dag. De overordnede mål med kurset bliver formidlet til forældrene den første dag:

- ♦ At formidle viden om stammen og viden om , hvad de som forældre kan gøre for at støtte barnets udvikling.
- ♦ At afprøve forskellige vigtige kommunikationselementer, f.eks. øjenkontakt, taletempo, tale efter tur.
- ♦ At give forældrene lejlighed til at udveksle erfaringer.
- ♦ At støtte forældrene i en prioritering af, hvordan de bedst hjælper deres barn lige nu.

Det er afgørende for den grad af tryghed, hvormed forældrene kan medvirke aktivt under kurset, at de kan danne sig et overblik over, hvad de skal medvirke i og hvorfor.

Et gennemgående tema under kurset er, at“ det er forældrene, der ved bedst“. De skal vælge ud af det udbud af vejledning, erfaringer og gode råd, de bliver bombarderet med under kurset. Forældrene skal ikke forvente, at de kan overkomme at bruge det hele på én gang. Forældrenes opgave er i første omgang at vurdere og eventuelt afprøve, hvad der passer bedst til netop dem og deres børn.

Børnene bliver opdelt i to grupper med fem børn i hver, hvor de er sammen med en talepædagog og en socialpædagog. Om eftermiddagen er der arrangeret forskellige udflugter eller aktiviteter sammen med en socialpædagog. Underviserne, i henholdsvis forældre- og børnegrupperne, mødes to gange daglig for at justere undervisningen og udveksle viden om processen i forældre- og børnegrupperne.

Forælderunde

Kurset indledes af en forælderunde. Den er optakten til fem intense dage for forældre og undervisere og et vigtigt pejlemærke for at fornemme sammensætningen og kemien i forældregruppen, og finjusteringen af undervisningen: Hvor er forældrene i erkendelsesprocessen af at have et barn, der stammer? Hvor meget fylder skyldfølelsen over ikke at være en god nok forælder? Er vidensniveauet om stammen nogenlunde ens? Hvor mange forældre stammer selv? Hvor mange negative erfaringer er der med „systemet“, og hvor meget fylder det? Er forældrene parate til at udveksle erfaringer og modtage undervisning og vejledning i en gruppesammenhæng?

Formålet med forælderunden er også at give underviserne viden om barnets trivsel i bred forstand, bl.a. for at afdække, om der er andre problemstillinger, der kan have indflydelse på barnets stammen.

I forælderunden fortæller forældrene, hvordan de har oplevet deres barns stammehistorie. De fortæller om egne og omgivelsernes reaktioner på barnets stammen, og hvilke former for hjælp og undervisning, de hidtil har fået. En del forældre giver udtryk for, at de er usikre på, hvorvidt barnet ved, at det stammer. Ofte har de svært ved at tale om stammen med deres barn.

Det er vores erfaring, at børn helt ned til tre år kan være opmærksomme på, at de taler på en anderledes måde end deres søskende og kammerater. De har allerede oplevet frustrationer i forbindelse med at udtrykke sig sprogligt i forskellige sammenhænge. Ved at turde tale med sit barn om stammen og sætte ord på det, der sker for barnet i svære situationer, signalerer forældrene tillid til og accept af barnet og dets måde at tale på.

Forældre fortæller ofte, at de har oplevet at barnets stammen bliver bagatelliseret af omgivelserne på grund af manglende viden og i et forsøg på at trøste forældrene. Nogle børn holder jo op med at stamme af sig selv – andre gør ikke! Det er ikke muligt at forudsige, hvem der holder op. Stammer et barn i seksårs-alderen, er der 60 % sandsynlighed for, at det stadig stammer, når det er 16 år.

I forælderunden sker også en udveksling af positive erfaringer som forståelse og accept fra omgivelserne og eksempler på forskellige former for indsats i forhold til barnets institution og skole. På næsten alle kurser er der en til flere af forældrene, der selv stammer. Ofte formidler de egne erfaringer med stammen, og disse bidrag til forælderunden bliver fremhævet som særlig stærke og værdifulde.

Fra psykologen

Oplægget fra psykologen omhandler den psykologiske side af stammen både hos forældre og børn. Forældreansvar, grundfølelser, selvværd/selvtillid og samspil er nogle af de temaer, der bliver berørt. Udgangspunktet er almenpsykologisk viden set i forhold til vores viden og erfaringer om børn og unge, der stammer.

Vores udgangspunkt er, at børn, der stammer, er lige så forskellige som andre børn. De skal ikke mødes med medlidenhed og afskæres fra udfordringer og krav. I forsøg på at forskåne barnet for nederlag, kan forældrene eksempelvis tale for barnet i svære situationer, gøre sætningen færdig eller lave aftaler for barnet. Der er også eksempler på, at forældre har villet kompensere for barnets stammen med materielle goder: det rigtige tøj, det sidste nye skrig af en skoletaske, den rappe cykel eller masser af legetøj.

Ved at flytte fokus fra stammen (og „det er synd for dig“) til fokus på barnets ressourcer, signaleres forventninger til, at barnet er god nok, som det er, og at det kan klare mange ting selv. I stedet for at undgå konflikter og frustrationer med barnet („han har nederlag nok på grund af stammen“) kan de bruges som eksemplariske øvelser på de konflikter, barnet møder uden for familien, og de frustrationer og nederlag, der uundgåeligt kommer på grund af stammen. Den røde tråd i temaerne selvværd/selvtillid, grundfølelser og forældres ansvar er, at børn kan klare mange belastninger, hvis de får lov til at reagere på dem.

Tegning som redskab

Tre gange i løbet af kurset har forældrene mulighed for at afprøve praksisrelaterede dele fra oplæggene, eksempelvis „taleregler“ og at følge barnets initiativ i samspillet i en legesituation. Dette foregår i rollespil, samværsituationer med barnet optaget på video eller i strukturerede legeforløb. Efterfølgende fortæller forældrene deres egen oplevelse af, hvad der lykkedes i den pågældende situation. Talepædagog og psykolog formidler derpå deres observationer.

Vi tilstræber, både i undervisningen og i samværet med voksne og børn, at underbygge og bekræfte ressourcerne frem for af dyrke fejlfinding. Noget, som forældrene i starten af kurset finder uvant, men som de i løbet af kurset oplever som tryghedsskabende i forhold til at turde eksperimentere.

Næstsidste kursusdag får forældrene til opgave at tegne deres barn med dets stammen. Tegningen danner grundlag for en samtale om hver enkelt forældre-/barn-relation. Samtalen er fremadrettet og ressourceorienteret og kommer ind på, hvordan man som forældre kan støtte barnet i forskellige situationer, helt konkret i forhold til stammen og mere overordnet i forhold til institution, skole og familie. At bruge tegning som redskab giver en mere personlig og emotionel tilgang til forældrenes oplevelse af barnet og kræver, at psykologen kan rumme og kvalificere forældrenes oplevelse af deres barn. Det giver tillige mulighed for at støtte forældrene i en erkendelsesproces om stammens betydning i familiens kommunikation og samspil.

Opsamling og konference

Sidste kursusdag samles alle undervisere med forældregruppen, mens børnene er på tur med socialpædagogerne. Hvert barn bliver beskrevet, og der bliver vist videoklip optaget i løbet af ugen. En analyse af barnets stammen bliver gennemgået og sat i relation til henholdsvis barnets talelyst og stammeangst samt med barnets samspil med børn og voksne under kurset. Trådene fra processen i forældregruppen og børnegruppen bliver samlet, og fremtidige forslag til undervisning bliver drøftet med forældrene. Forældrene udvælger få og realistiske mål i forhold til tiltag, hvor de som forældre kan støtte barnet.

Efter kurset bliver der udfærdiget en rapport til PPR og forældre.

Denne korte udlægning af et „ugekursus“ yder langt fra den intensive proces under kurset retfærdighed. Bl.a. er beskrivelsen af processen i børnegruppen er helt udeladt her. Når omstændighederne er optimale er et ugekursus et intensivt og spændende forløb at deltage i, for både forældre og undervisere. Forældrenes proces forløber fra usikkerhed og skyldfølelse eller skepsis og bagatelliseren af stammen til større afklarethed om deres eget ståsted som forældre til et barn, der stammer. Det er en lærerig proces at følge.

Litteratur

Per Alm (1997): *Stammen*, Gyldendal, København

Marianne Brodin og Indrid Hylander (1997): *At blive sig selv*, Hans Reitzels Forlag

Jytte Faureholm (1998): *Forældrekompetence i udsatte familier. Empowerment i praksis*, Forlaget Systime

Anders Lundberg (1999): *Stamning– grundbok för behandlare*, GRAFIX, Gøteborg

William H. Perkins (1992): *Stuttering Prevented*, Singular Publishing Group, Inc.

Stammen hos voksne

af cand. psych. Nette Nord, Voksen-psykologisk Kontor, Århus Amt og "Jens"

Det er svært at integrere stammen med voksenidentiteten. Stammen er noget, børn har, og derved udtryk for noget barnligt. At blive voksen handler om at få kontrol over eget liv, at fremstå som et myndigt og autoritetsfyldt individ ...

De voksne, der refereres til i denne artikel, er både mennesker, der har fået stammeundervisning som børn eller unge, og mennesker, der først relativt sent opsøger professionel bistand. Det er ikke usædvanligt at møde 20-30-årige, der aldrig tidligere har haft mulighed for eller turdet at arbejde med stammeproblemet.

Det er kendetegnende for alle, at de i større eller mindre grad er belastet af at være ramt på en verbale kommunikation og lever i en kultur, der er præget af idealer omkring at være velformuleret og have kontrol over sig selv og livet.

Når vi omtaler mennesker, der stammer, som vi gør og ikke taler om 'stammere', er det, fordi vi både fagligt og personligt finder det uhensigtsmæssigt at identificere personer gennem deres kommunikationsvanskeligheder.

Jens: "Jeg har aldrig karakteriseret eller præsenteret mig selv som stammer. Jeg har derimod altid benyttet formuleringer som "jeg stammer" eller "jeg har en stammen". For mig ligger forskellen deri, at jeg ved førstnævnte udelukkende ville møde andre mennesker som stammer og ikke som medmenneske."

Myter og hemmeligholdelse

I befolkningen er den konkrete viden om stammen begrænset. Stammen er behæftet med mange myter og fordomme; den generelle opfattelse af stammen er ofte præget heraf.

Når vi i medierne eller litteraturen møder mennesker med stammen, bliver stammen ofte brugt med henblik på at beskrive en lidt nervøs, latterlig, ikke særlig godt begavet, perfektionistisk eller svag person. Vi møder sjældent et stammende menneske via tv-skærmen eller som formidlende et stofområde i en større forsamling. Almindeligvis er vi tilbøjelige til at sætte lighedstegn mellem verbale kommunikationsevner og mental kompetence.

Den stammendes identifikationsmuligheder er begrænsede; han kan et stykke vej kun spejle sig selv negativt i det fordomsfulde, almene stamme-billede, samtidig med at han kan få bekræftet det ofte lave selvværd ved ikke at folde sig selv ud på grund af angst for, at stammen bliver afsløret.

Hvorfor søger nogle personer med stammen professionel bistand så sent? En del af forklaringen er, at stammen har været helt eller delvist tabuiseret i personens baggrundsfamilie. Når der i mange familier ikke er blevet talt om stammen, er dette ofte funderet i gensidig hensyntagen; forældre og børn har udviklet 'kærlighedens skjold' for at undgå at såre

hinanden. Det stammende barn har ofte fornemmet, at der var noget galt, men har ikke kunnet sætte ord på.

For mange voksne gælder endvidere, at de uanset om de har fået stammeundervisning ofte har manglet at kunne tale åbent om tanker og følelser forbundet med stammen.

For nogle gælder, at deres muligheder for at udvikle tillid til selv og verden er blevet yderligere kompliceret, fordi en af deres forældre eller andre nære personer har en stammeproblematik, som hemmeligholdes, eller hvor stammen beskrives som værende forsvundet.

En 17-årig pige, hvis far stammer (psykologen har hørt stammen i en familiesamtale), fortæller, at hun bliver forvirret over den måde, moderen taler om faderens stammen på: "... Da jeg for nogle måneder siden spurgte, om far stammer, sagde mor ja, men det vil han ikke have at vi taler om. Da jeg spurgte igen i sidste uge, sagde hun, at han ikke stammer."

Jens: "På trods af at jeg har haft en synlig stammen, siden jeg var 5 år, og selv om et nært familiemedlem også stammer, har stammen ikke på noget tidspunkt været nævnt i familien og er derved hemmeligholdt. Det var først da en tidligere kæreste gjorde mig "opmærksom" på min stammen, at jeg i en alder af 25 år tog kontakt til Taleinstituttet og selv begyndte at fortælle andre mennesker om min stammen."

Angst for afvisning

Mange voksne har brugt år på at lære at begrænse egne livsudfoldelser. Der er utallige eksempler på, at angsten for stammen – hvilket vil sige angsten for, at stammen høres af andre – bevirker, at mennesker ikke vælger den uddannelse, de har lyst til, dropper ud af uddannelsessystemet, fordi de ikke længere kan bære presset ved at hemmeligholde stammen, tilbageholder egen viden i skole eller uddannelsessammenhænge, undlader at forsøge at skabe kontakter for at finde en kæreste, kører et større antal kilometer for at undgå at tale i telefon osv.

Stammeangsten er snævert forbundet med angsten for afvisning og forladthed og kan komme til udtryk i formuleringer som: "Hvis min kæreste hører min fejl (stammen), er jeg bange for, han synes, at jeg vildt kikset ... Andre skal ikke kunne opdage, hvordan jeg selv har det med min stammen, det er alt for pinligt." (18-årig pige)

"Hvis jeg talte med min kone om, hvordan jeg egentlig har det med min stammen, ville hun synes, at jeg er svag ... Jeg tror, at hun hellere ville have en mand uden stammen." (42-årig mand)

"Jeg vil helst ikke tale med fremmede. Hvis jeg kom til at stamme, kunne de tro, at jeg fejlede noget." (25-årig mand)

En 30-årig mand drømmer om frihed: "Frihed fra at kæmpe en umulig kamp mod stammen, frihed fra at være bange for afvisning, frihed fra at tænke på stammen, hver gang jeg møder nye mennesker. I det hele taget frihed fra at skulle bruge så mange kræfter og energi på stammen."

Jens: "Jeg har selv kæmpet med en fundamental mistillid til andre mennesker. Mit udgangspunkt for at møde nye mennesker har været, at de ikke kan lide mig og ikke vil acceptere mig. Dette er jo ikke særligt befordrende for at møde nye venner, kæresten, arbejdskolleger m.v. Manglende tillid har også været med til at vanskeliggøre tidligere kæresteforhold. Jeg tror, grunden til, at denne mistillid får lov til at vokse sig så stor er, at stammen ikke er et direkte synligt handicap og først bliver synligt, når man begynder at tale med dem. Netop dette bevirker, at samtidig med at man venter på, at blive "afsløret", går man rundt og gør sig alle disse negative tanker om, hvad andre mennesker nu måtte mene og føle om ens stammen."

Ret til at være

Angsten for afvisning henter for nogle menneskers vedkommende næring i dyb eksistentiel tvivl på egen ret til væren. En 35-årig kvinde beskriver problemstillingen således: "Når jeg hører andre, der stammer, tænker jeg, at personen er for svag, han eller hun skulle ikke være her."

Jens: "Jeg tror, hemmeligholdelsen af min stammen har medvirket til, at jeg bærer rundt på en dyb eksistentiel tvivl på, hvorvidt jeg overhovedet må være til i verden. Det er en grundlæggende følelse af dels ikke at måtte være de steder, jeg er, eller gøre de ting, jeg gør. I disse situationer møder jeg mennesker med forestillinger om, at de heller ikke synes, jeg er god nok. Det kan være i undervisningssammenhænge, men også blot ved at skulle køre i bus eller gå på gaden."

Tvivlen på retten til væren kan være skræmmende og hadet til stammen voldsomt. For nogle voksne kan tanker om selvmord som løsning på problemerne i perioder trænge sig på: "Når jeg er allermest angst og ikke tør gøre noget som helst, når jeg ikke en gang tør at ringe til en veninde, føler jeg, at det hele er meningsløst, jeg holder aldrig op med at være angst, og det ville være nemmere at dø." (18-årig pige)

I og med at stammen for mange voksne er behæftet med skamfølelser, ofte beskrevet som flovhed eller pinlighed, kan det være meget vanskeligt at kommunikere problemets dybde og alvorlige karakter. Mange voksne oplever sig som ikke forstået af omgivelserne, føler at andre mennesker bagatelliserer problemet: Du stammer da ikke ret meget.

Jens: "Når man som jeg har en let stammen med få store taleblokeringer og samtidig er velformuleret, har et pænt ydre, klarer sig godt med studierne, har nære venner og kæreste, så kan det være svært og somme tider umuligt for andre mennesker at forstå, at min stammen kan være et problem for mig – at problemer med stammen kan være årsag til depression og selvmordstanker og kræve længerevarende terapi hos en psykolog."

"Netop det at blive afvist og se sine problemer bagatelliseret, når stammen måske fylder 90% af livet, har jeg oplevet som dybt frustrerende og deprimerende. Jeg tror, at den almindelige opfattelse er, at stammende personers problemer øges proportionalt med graden af synlig og hørlig stammen. Dette kan vel siges at være en sandhed med modifikationer, i hvert fald for mit vedkommende. Det er nærliggende, at en større forståelse for stammen hos andre mennesker kræver mere information og kommunikation vedrørende

stammen, men at det jo netop er kommunikationsdelen, som er det største problem for mennesker med stammen!”

Nogle vælger at løse problemet ved i større eller mindre grad at trække sig bort fra sociale sammenhænge eller undlade at tale om problemet. Den voksne kan blive fastlåst i barndommens eventuelle negligeren af stammen som væsentlig personlighedsmæssig komponent.

Splittet identitet

Myter, hemmeligholdelse og skamfølelser er betydningsfulde faktorer i relation til de vanskeligheder, flere voksne har med at erkende, at stammen er en del af deres personlighed.

En del voksne fortæller, at de føler sig splittede identitetsmæssigt og kan have meget vanskeligt ved at integrere stammen som en del af voksenidentiteten.

En 23-årig kvinde beskriver det sådan: "... Jeg er to forskellige personer, hende der stammer, og hende der ikke gør. Indtil nu er det lykkedes ikke at have Frøken Stammen med på universitetet eller på indkøb.

En kvinde på 34 år: "Det har taget mig utrolig lang tid at erkende, at stammen er en del af mig; jeg har ikke tidligere kunnet få det at være voksen og mor til at hænge sammen med ikke at have kontrol over min tale."

Jens: "Det har været svært for mig at integrere stammen med min voksenidentitet. Stammen er noget, børn har, og derved udtryk for noget som er barnligt. At blive voksen handler jo også om at få kontrol og styr over eget liv, at agere og fremstå som et myndigt og autoritetsfyldt individ i verden. Tankevirksomhed om, hvorvidt man f.eks. kommer til at stamme, når man skal give sit 'ja' i kirken eller ved barkedåben kommer til at stamme, når man skal sige sit eget barns navn højt til præsten, kan i større eller mindre grad overskygge forventningens glæde over det, som gerne skulle være de lykkeligste øjeblikke i ens liv."

Flere af de mennesker, der er i kontakt med psykolog på Taleinstituttet, har fået undervisning hos talepædagoger og har lært forskellige teknikker til afhjælpning af stammen. Det gælder imidlertid for en del, at de har uhyre vanskeligt ved at bruge de øvede teknikker ude i den virkelige verden. Ofte føler mennesker sig skyldige over ikke bare at kunne gøre det, de ved vil kunne løsne stammen.

Vanskelighederne ved at bruge taleteknik hænger for nogle sammen med, at teknikkerne opleves som væsensfremmede og på paradoksal vis konfronterende med stammen. For andre gælder, at stammen på trods af at være vanskelig at integrere i selvbilledet dog er identitetsgivende, og at det er angstvækkende at forestille sig at være ikke-stammende. Et markant eksempel herpå er en 23-årig mand, der giver udtryk for, at han "ikke ville være nogen, hvis han ikke stammede", og at han altid "er sikker på at få opmærksomhed, når han stammer.

Det er ikke usædvanligt, at et menneske, der stammer, gør sig forestillinger om, hvad han ville kunne udrette af unikke præstationer uden stammen. Hvis stammen forsvandt eller mindskedes markant, ville det opleves som nødvendigt at forsøge at leve op til de stærke forestillinger. Stammen kan således beskytte mod nederlag.

Tab af kontrol

Den utilstrækkelige kontrol i kommunikationssammenhænge har markant negativ indflydelse på menneskers selvforståelse og øger angstniveauet. Mange voksne beskriver stammen som uforudsigelig. For nogle kan der være en vis grad af forudsigelighed på den måde, at mængden og arten af hørlig stammen kan være tæt forbundet med svingende oplevelser af selvværd og selvtillid.

Der kan bindes enorme mængder energi i at få kontrol over den verbale kommunikation ved på forskellig vis at undgå stammen.

Stammeundgåelser kan bestå i at undlade at give udtryk for egne meninger, formulere sig mindre nuanceret verbalt eller undgå stammeord ved hjælp af den indre synonymordbog.

Stammen kan også søges undgået ved intens kamp imod den. Kampen vil ofte få både psykiske og fysiske konsekvenser – fysiske i form af massive spændinger både i taleorganerne og i kroppen i øvrigt. Mange voksne er belastede af fysiske spændinger og er i behandling hos fysioterapeuter, som desværre ikke altid får viden om det bagvedliggende stammeproblem.

Kontroltabet i kommunikationssammenhænge kan medføre, at personens behov for kontrol på andre livsområder øges markant. En af myterne om mennesker, der stammer er, at de er perfektionister og stiller overdimensionerede krav til sig selv. Det er i overensstemmelse med vore erfaringer, at nogle udvikler perfektionistiske træk. Perfektionistiske måder at forholde sig til livet på kan give oplevelser af selvtillid, men giver sjældent egentlig næring til selvværdet. Personen kan fortsat være belastet af lavt selvværd og manglende livsglæde.

En kvinde beskriver problemstillingen: ”Jeg er suverænt god til at skabe perfekte rammer; der skal ikke være noget, nogen kan sætte en finger på, men jeg bliver alligevel aldrig tilfreds. Det eneste forhold, jeg oplever som egentlig autentisk, er forholdet til min datter.”

Jens: ”For at kompensere og modsvare tabet af kontrol over min tale har jeg søgt at opnå kontrol på andre områder. For mig har det i særlig grad handlet om at skabe perfekte rammer omkring ydre fremtoning, karakterer i skolen, forhold til medmennesker og i det hele taget være meget ordenspræget.”

Forhold til forældre

Nogle voksne vil, afhængigt af hvordan man i deres opvækst har forholdt sig til stammen, skulle bruge en del af terapien på at arbejde med deres relationer til forældrene. Når der sættes fokus på disse relationer, vil der ofte åbenbares markant ambivalens og vanskeligheder med at afgrænse sig fra forældrene. Det er ikke usædvanligt at opleve, at 30-40-

årige mennesker fortsat er afhængige af, at deres forældre eksempelvis anerkender deres økonomiske dispositioner, jobvalg eller boform.

Jens: "Terapiforløbet er også en frigørelsesproces fra barndommen og derved fra forældrene. At skabe en voksenidentitet med stammen handler i høj grad om at få sat ord på de bindinger til ens forældre, som stammen har været med til at opbygge eller forstærke. Der ligger en vigtig energi gemt i disse bindinger, en energi, som, når den frigøres, bliver vital i det videre arbejde med/mod stammen."

Det selv at blive forælder kan opleves som en kilde både til megen glæde. Men også til bekymring: "Bare mit barn ikke også kommer til at stamme, jeg ved jo, hvor hårdt det er." "Nu hvor min søn er 5 år, kan jeg slappe af, han stammer ikke." (35-årig kvinde)

Psykoterapi

Taleinstituttets tilbud til voksne, der stammer, omfatter: Individuel undervisning ved talepædagog. Gruppeundervisning ved talepædagog. Weekendkurser, hvor brugerne arbejder sammen med talepædagog og psykolog afhængigt af deres aktuelle behov. Individuel psykoterapi. Gruppepsykologiske samtaler.

Arbejdet i Taleinstituttets voksenstammeafdeling foregår i et tværfagligt team med talepædagoger og psykolog. Forud for påbegyndelse af psykoterapeutiske forløb har den voksne været i kontakt med talepædagog og har oftest fået stammeundervisning, individuelt eller i gruppe i kortere eller længere tid.

Den psykologiske del af tilbuddet har for en stor dels vedkommende bestået i individuel psykoterapi.

Med hensyn til valg af terapeutisk tilgang vil jeg beskrive mig selv som eklektisk med tendens til at læne mig op ad den eksistentielle psykologis forståelse af menneskelige grundvilkår. Når jeg tænker inden for denne ramme, øges mine muligheder for at begribe stammeangstens til tider enorme betydning i menneskers liv.

Det er ofte beskrevet, at effekten af psykoterapi er tæt forbundet med kvaliteten af kontakten i den terapeutiske relation. Sagt på en anden måde drejer psykoterapi sig i min forståelse i vidt omfang om at blive mødt og rummet. Voksne med stammen er for en dels vedkommende belastede af ikke at være blevet mødt og rummet, hverken af sig selv eller centrale personer i netværket.

Konkret har jeg brugt følgende terapeutiske metoder: Livs- og stammehistorie, skrivning eller fortælling. Tegning, f.eks. billeder på liv med og uden stammen. Samtale med fokus på 'her og nu'. Dagbogsskrivning med særligt fokus, f.eks. angstdagbog. Brevskrivning. Handleorienterede opgaver.

Terapiforløbenes varighed og valg af metoder har almindeligvis været afhængig af klientens ønsker, ressourcer, terapiens specifikke mål samt de muligheder, arbejdspladsen har givet.

Enkelte forløb har, som eksempelvis Jens', været længerevarende. Det er af og til forekommet, at et terapiforløb er blevet genoptaget, når personen er i en overgangsfase i sit liv; eksempelvis når man flytter hjemmefra, etablerer sig i parforhold, begynder nyt arbejde eller uddannelse eller bliver forælder.

De overordnede mål for terapiforløb har ofte bestået i at støtte klienten til erkendelse af stammen og i at opløse nogle af de psykosociale hæmninger, der begrænser klientens livsudfoldelser.

Individuelle terapiforløb indledes med afklarende samtaler med henblik på at formulere realistiske konkrete terapimål. En del af de første samtaler kan endvidere have fokus på klientens egne forståelser af stammen. Mange klienter har (ligesom mange professionelle) gjort sig tanker om, *hvorfor* de stammer. Selve forståelsen/forklaringen kan sætte begrænsninger i personens liv og i terapien.

Nogle terapiforløb har i en periode fokus på klientens ambivalens i relation til at vedkende sig stammeproblemets dybde og omfang :”hvis hun (psykologen) oplever, hvor svag jeg i virkeligheden er, opgiver hun nok at arbejde sammen med mig ; hvis jeg ikke fortæller, hvordan mit liv virkeligt er, kan hun ikke forstå, hvor dårligt jeg har det.”

Hjælper psykoterapi?

Jens: ”Jeg er i dag stoppet med terapien. Jeg ved ikke, hvorledes mit liv ville have været, og har heller ikke lyst til at gøre mig mange forestillinger om det. Jeg ved kun, at jeg ikke ville have haft det liv, jeg har i dag, uden at have været en tur omkring psykologen på Taleinstituttet.”

”Noget af det sværeste i forløbet har været overgangen til at skulle give slip på en identitet, som var bestemt og defineret ud fra det at stamme og til at finde og skabe en ny og ’rask’ identitet, hvor stammen blot i dag er én blandt mange integrerede dele af min selvforståelse. Jeg oplever ikke i nær så høj grad tvivlen på retten til at være til, selv om jeg dog nogle gange, for en kort stund, træder tilbage i de gamle vante følelser.”

”Slår man ordet ’perfektionisme’ op i ordbogen, kan man finde det karakteriseret som et neurotisk træk. Ved samme opslag ses, at ’perfektionere’ handler om at forbedre eller udvikle sig. For mig er dette en afgørende forskel, idet stammeterapien har hjulpet mig til at slippe den omsiggribende kontrol i hverdagen. I dag arbejder jeg med udelukkende at perfektionere mig på de områder, som er vigtige for mig i mit liv. Eller sagt med andre ord: stammeangsten får ikke mere lov til at sætte dagsordenen for, hvad der er vigtigt at bruge energien på i min hverdag og mit liv!“

Stammen som symptom

af cand. psych. Dodo Astrup, privatpraktiserende

Årsagen til stammen kendes ikke. Som behandlere må psykologer derfor arbejde med symptomet og dets ytringer – ligesom på mange andre områ der inden for klinisk praksis.

De fleste har oplevet det at stå over for et medmenneske, der giver mærkelige ytringer fra sig, grimasserer voldsomt eller stivner i en pinefuld tavshed. Hvad er der dog i vejen? I løbet af samtalen bliver ordene mere forståelige og sammenhængende; men man skal have god tid.

Mange husker deres første møde med en stammer som noget ubehageligt, ja ligefrem pinagtigt. Man er vidne til en anden persons kamp med ordene og en adfærd, som virker ydmygende og udstillende. Man gribes lynhurtigt af et sammensurium af modsatrettede følelser – medfølelse, flovhed på den andens vegne, irritation, overrumpling og rådvildhed: Hvad skal jeg gøre? Hvordan skal jeg forholde mig? Hvad kan jeg gøre for at lette processen? Er det forkert at gribe ind, eller er det netop det, den anden ønsker? Hvis vi skal være ærlige, må vi nok tilstå, at de fleste af os søger at afslutte samtalen hurtigt.

Dette er den realitet, tusindvis af stammere befinder sig i. Det er præcis disse momentvise oplevelser med et kaos af tanker og følelser, der mest er negative, som stammeren udsættes for igen og igen. Ikke alene som et indirekte signal fra samtalepartneren, men også inde fra den stammendes egen bevidsthed; desperationen over ikke at kunne få ordene ud, kampen, afsøgningen af forskellige afværgemanøvrer, flovheden over sin egen adfærd og ydmygelsen ved sin hjælpeløshed og ved at se den andens overrumpling, rådvildhed og eventuelle afsky.

Hertil kommer det, jeg kalder signalforvirring. Den stammendes budskab fordrejes, fordi det ikke kommer ud efter hensigten, og fokus flyttes fra indhold til form. Derfor føler stammeren sig ofte ikke forstået, og der kan opstå følelser som frustration og vrede på sig selv og omgivelserne. Dette møde forstærker gang på gang den stammendes negative selvbillede, muligvis også negative billede af omverdenen. Virkningen er stærk, overvejende fordi det er en daglig og vedvarende foreteelse og svær at få en „pause“ fra. Det er måske enkelt, men ikke desto mindre vigtigt at forstå.

Fra barn til voksen

Endnu kendes årsagen til stammen ikke, men vi ved en masse om fænomenet, som er velbeskrevet, og der arbejdes ihærdigt med forskning og med mange former for stammebehandling. Vigtigt er det at erkende, at vi står over for en kommunikationsforstyrrelse, der spænder fra en mild udtalefejl til et regulært handicap, og at der er brug for hjælp på to fronter, nemlig til selve den sproglige ytring og til alle de kommunikationsmæssige og psykologiske vanskeligheder, som følger med denne talefejl.

Som behandlere må vi derfor acceptere at arbejde med symptomet og dets ytringer. Heri adskiller stammebehandling sig ikke fra en del anden klinisk praksis.

Det er en fordel at kende til stammens udvikling fra barn til voksen. Mange små børn stammer, mange flere end dem, der senere bliver stammere. Mange små børn er heller ikke særlig påvirket af en let og løs stammen, eventuelt med gentagelser. Men mange andre små børn er absolut. Det kan være de børn, som stammer på de fleste ord, eller som hurtigt ryger ind i en hård stammen med blokeringer og besvær med lydovergange. Eller det kan være børn, som ikke ret godt tåler bruddet i talen. Disse børn oplever gentagne tab af kontrol på et livsvigtigt område, nemlig sproget, og de oplever anderledes, måske negative reaktioner fra omgivelserne. Reaktionerne kan være nok så diskrete, f.eks. blot en stivnen i ansigtsudtrykket, et bortvendt blik, en svag utålmodighed.

Men det er noget, der inducerer ængstelse og ubehag hos barnet. Hertil kan komme skam- og skyldfølelser: „Jeg er ikke, som jeg skal være, jeg gør far og mor kede af det“. Herfra er der ikke langt til den ubevidste 'beslutning', som barnet træffer: „Jeg vil ikke vise min stammen“. Nu har vi så for alvor balladen, for det mønster, der nu udvikler sig er et, hvor meget af barnets energi i kommunikationssammenhæng går på at skjule, sløre, aflede eller lave kamp, fordi ordene kommer hårdt ud. Med i mønstret kan være en dæmpning af gåpåmod, fordi jo mindre man er ude i marken og relaterer sig til omgivelserne, jo mere forskånes man for det hæslige pres, det er blevet at tale.

Psykodynamikken i denne udvikling skal ses på baggrund af sprogudviklingsfasen hos det lille barn. En fase, som er et bevidsthedsmæssigt kvantespring, og som for alvor bringer barnet ind i menneskeartens fællesskab (men som samtidig skaber større afstand i kraft af selvstændighed). Tænk blot på forventningen til og reaktionerne på babyens første sproglignende ytringer, som omgivelserne jubler over og tolker heftigt i.

Fasen fra to til tre år er samtidig en autonomifase og også et tidspunkt, hvor de naturlige forsvarsmekanismer begynder at udvikle sig. Barnet er ude at opdage verden, nysgerrighed har en stor plads, omgivelserne skal undersøges, og der eksperimenteres med at bruge sproget til at handle med (spørger, kommanderer, protesterer osv.). Samtidig begynder man at lære, hvordan man kan beskytte sig selv mod truende oplevelser, frustrationer, afvisninger og lignende.

Man kan forestille sig den ravage og den usikkerhed, det kan medføre, hvis sprogytringerne ikke vil „lystre“ i denne sårbare og dynamiske fase. Det handler ikke om ikke at kunne tale rent, det handler om ikke at kunne frembringe lyd, eller at lyden, man havde til hensigt at ytre, kommer forvrænget ud.

Svær at bryde

Man kan se selv ret små børn benytte sig af beskyttelsesstrategier. Disse kan være f.eks. at undlade at sige noget, at bruge fyldeord/lyde, at bruge ansigtsgrimassen eller andre ledsagebevægelser, at tage tilløb på en bestemt lyd for at presse en blokering igennem eller for at forhale tiden, så blokeringen måske bliver mindre spændt. Senere kan komme tricket med at bytte ord ud. Alle disse ting kalder man i fagsproget for netop stammetricks

eller stammeadfærd. Ikke særlig flatterende ord, men måske nok så beskrivende for det, de dækker.

Det siger sig selv, at hvis barnet får lov til at låse sig fast i og videreudvikle denne adfærd, kan den blive en svær hæmsko og ofte mere forstyrrende end selve stammen. Der ligger naturligvis utrolig mange problemer gemt her, ikke mindst i det faktum, at der går så megen energi med strategisk tænkning, i forhold til hvordan stammeren vil tackle en bestemt kommunikation, i stedet for at energien kan gå til selve kommunikationen, indholdet, nærværet og hvad deraf følger.

Det kan virke overvældende og mærkeligt at møde unge og voksne, som i mange år har budt sig selv et så destruktivt adfærdsmønster. Min erfaring med arbejdet med stammere er, at det er stammeangsten, der driver værket. Men der er også en anden vigtig faktor, som gør sig gældende, og det er vanen. Der bliver en tæt kobling for den stammende mellem at tale og at bruge sin stammeadfærd. Den kommer så at sige automatisk som ledsagefænomen. Og vi ved fra den gamle adfærdsteori, at en vane, der forstærkes gennem angst, er svær at bryde. Stammerens vaner forstærkes så at sige dagligt, så vi er op imod stærke kræfter. På den måde kan vi også tale om en vis stressfaktor. Der er sjældent dage, hvor der er helt fred for denne stammeangst.

Forebyggelse

Det vigtigste i stammebehandling er at forebygge. Hvis vi ikke kan fjerne stammen, hvad kan vi så forebygge?

Vi kan forebygge, at stammen sætter sig til en hård stammen med mange blokeringer og anspændt artikulation. Her er det springende punkt at få kontakt med barnet så tidligt som muligt, og det kan vel være allerede i to-tre års alderen. Der er forskellige måder at gribe det an på, og det er ofte talepædagogens arbejde. Vi kan forebygge ved et godt forældre-samarbejde, hvor forældre informeres, rådgives og får mulighed for at give udtryk for deres tanker og følelser. Vi kan som det helt afgørende forebygge, at barnets beskyttelsesstrategier, den såkaldte stammeadfærd, udvikles til et destruktivt mønster. Vi kan opmuntre og stimulere barnet og hjælpe det til en god selvværdsfølelse. Vi kan hjælpe det til at fæste lid til, at det ikke er en „andenrangs“ person på grund af stammen, en vrangforestilling, som mange voksne med stammen desværre er ofre for.

Når man arbejder med behandling af stammen hos unge og voksne, er det vigtigt at gøre sig klart, at man ikke kan fjerne stammen, og at man kun kan gøre selve stammen til en mere flydende stammen ved indøvning af forskellige taleteknikker. Arbejdet med taleteknikker er sejt og krævende og fordrer en vedvarende motivation og viljestyrke hos stammeren – og en dygtig talepædagog. Det, som psykologen og stammeren arbejder med, er bearbejdning af taleangsten, belysning af eksistentielle problemer i forbindelse det at leve sit liv med stammen samt eventuelt indøvning af kommunikationsmæssige færdigheder, som ikke lige handler specifikt om stammeteknikker (taleteknikker).

Første skridt vil være udredning af problematikken efter devisen 'Kend dig selv'. Det vil sige, at det er nødvendigt for den stammende at lære sit adfærdsmønster at kende, at bli-

ve bevidst om det, han foretager sig eller undlader at foretage sig og at skelne mellem beskyttelsesstrategier/stammeadfærd og selve stammen.

Det kan være ganske kompliceret, idet en del stammeadfærd kan ligne selve stammen; eksempelvis kan en lang forhaling af en lyd være en måde at udskyde en blokering på. Det er lidt af et detektivarbejde for begge parter.

Til stor hjælp kan være en båndoptager og et videoudstyr. Det siger sig selv, at man skal træde varsomt med disse hjælpemidler, da det er en meget sårbar situation at skulle konfronteres med sine beskyttelsesstrategier og med en adfærd, som kan virke overrumplende og frastødende, og som personen måske slet ikke var bevidst om.

For at lette processen ved konfrontationen plejer jeg at bede stammeren bemærke tingene i følgende rækkefølge: Den flydende tale (der er altid en hel del), den løse „pæne“ stammen, de forskellige stammetricks (stammeadfærden/beskyttelsesstrategierne) og til sidst den hårde stammen. Denne fase tager sin tid, og der er brug for mange samtaler, som både omhandler historie og refleksion, og som rummer følelser og håb. Det sidste er vigtigt og er behandlerens opgave.

Systemisk tænkning

Som i al anden terapeutisk virksomhed er den fase, hvor man kommer bag om det beskyttende lag og nærmer sig angstens sæde, et afgørende tidspunkt i behandlingen. Der er brug for mange tilbageblik og for erkendelser af de tidspunkter, hvor man tog sine ubevidste „beslutninger“. Det er en fase, hvor behandleren mest skal være rummende og spejlende og ikke intervenserende. For stammeren handler det om en langsom accept af talehandicappet.

Det kan være utrolig svært, fordi personen måske har brugt det meste af sit liv til at fortrænge denne realitet, til at sløre den og til at løbe væk fra den. Men som en stammer engang sagde: Du behøver ikke at elske den! Stammen altså! Det vil sige finde en eller anden måde, som man kan leve med denne realitet på, at komme være helt uafhængige af personens liv i øvrigt og kan måske bedst betegnes som en slags indre „biorytmer“.

Folk, der stammer, fortæller om, hvor ubehageligt det kan være, at stammen er så uforudsigelig. Det øger også følelsen af tab af kontrol. Derudover svinger stammen naturligt nok i forhold til anspændte situationer. Især situationer med tidspres på vil typisk udløse stammen. Til gengæld kan stærk ophidselse, f.eks. vrede tilføre så megen energi, at angsten overvindes, og ordene kan komme helt flydende ud. Andre karakteristiske forhold kan være, at stammen ofte udebliver ved sang og talen i kor. Den er et typisk kommunikationshandicap, hvor jo højere præstations- og kommunikationspresset er, jo mere vil talen være præget af stammen. Omvendt vil tale i enrum eller med dyr og babyer ikke udløse megen stammen. Generelt set.

Disse forhold har forårsaget en del myter om stammen. En af dem er, at stammen er en neurotisk lidelse eller er nervøst betinget – en fordom, som mange stammere unødigt må døje med. Det er historien om hønen og ægget om igen: Hvad kom først, nervøsiteten el-

ler stammen? At man bliver ængstelig og hæmmet af at have en tale med stammen, er ikke svært at forstå. Men det er jo noget andet end, at stammen er en neurotisk lidelse.

En anden – også meget psykologisk – måde at se på stammen på, er, at den skulle være et udslag af undertrykt aggression. Igen kan det være svært at skelne mellem hønen og ægget. For hvis det lille barn bliver opbremset i den vigtige autonomifase tidligt i livet på grund af sin kamp med ordene, ja så kan det komme til at give op og så at sige blive offer for sin egen hæmning. Men stammen er jo stadig i barnet og vil naturligt komme ud i dets kontakt med omgivelserne. Stammen er da ikke en aggressiv adfærd hos et barn, som ikke kender til andre måder at udtrykke vrede på, den er en uundgåelig følgesvend hos et barn, som tidligt har lært at tøjle sine livsytringer. Desværre.

Det er vigtigt at fastholde, at mennesker, der stammer, ikke er anderledes end den danske befolkning i øvrigt. De har blot i tilgift deres problem at tumle med.

Endelig mener jeg, at det er nødvendigt at orientere sig så godt som muligt og så i øvrigt forholde sig så åben som muligt til dette udbredte problem. Det er trods alt én procent af den voksne befolkning, der stammer.

Litteratur

Charles Van Riper: The Treatment of Stuttering, 1973. Prentice Hall, Inc.

Carl W. Dell: Hvad gør man ved børnestammen, 1982. Special-pædagogisk Forlag

William H. Perkins: Stuttering Prevented, 1992. Singular Publishing Group, Inc.

Steen Jørgensen (red.): Forløsning af choktraumer, 1993. Forlaget Kreatik

Margareta Berg Brodén: Mor og barn i ingenmandsland, 1991. Hans Reitzels Forlag